

6.

Klimat i płeć

Beata Kowalska

“ Sugerowane cytowanie: Kowalska, B., (2022), *Klimat i płeć*, w: Jasikowska, K., Pałasz, M. (red.), *Za pięć dwunasta koniec świata. Kryzys klimatyczno-ekologiczny głosem wielu nauk*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński w Krakowie, Biblioteka Jagiellońska, s. 233–257. za512.uj.edu.pl

Od Beaty

Zajmuję się tematyką kryzysu klimatyczno-ekologicznego, ponieważ przerażają mnie tempo wymierania gatunków, społeczne konsekwencje ocieplenia klimatu i związane z nimi pogłębiające się nierówności. Gdy myślę o kryzysie klimatyczno-ekologicznym, czuję przerażenie, strach, bezsilność i złość. Najważniejsze wyzwanie dla ludzkości w obliczu kryzysu klimatyczno-ekologicznego stanowi, według mnie, identyfikacja jego systemowych korzeni; dopiero to pozwoli skutecznie myśleć i działać na rzecz społecznej zmiany.

Beata Kowalska

Feministyczna socjolożka z Uniwersytetu Jagiellońskiego. Jej zainteresowania badawcze koncentrują się wokół genderowego wymiaru obywatelstwa, aktywizmu i oddolnych mobilizacji społecznych. Temat ten pozwalał połączyć fascynacje naukowe z doświadczeniem pracy w programach na rzecz równości płci. Przez lata współpracowała z organizacjami kobiecymi zaangażowanymi w walkę ze zmianami klimatu w krajach MENA (ang. Middle East and North Africa – Bliski Wschód i Afryka Północna). Rzeczniczka Praw i Wartości Akademickich Uniwersytetu Jagiellońskiego; beata.1.kowalska@uj.edu.pl.

8 marca na berlińskiej manifie nie czuć było jeszcze strachu przed pandemią. Na tej jednej z kilku demonstracji, które odbywały się z okazji Międzynarodowego Dnia Kobiet w tym mieście – najbardziej kolorowej, radykalnej – przemawiano w kilku językach: po niemiecku, angielsku, arabsku, kurdyjsku i hiszpańsku. Globalne siostrzeństwo czuć było w powietrzu. Tak jak pewność, że już nigdy żadna z nas nie będzie szła sama. Demonstrantki łączyły się z tysiącami kobiet w wielu miejscach na świecie, wykonując ten sam taneczny performans *Un violador en tu camino* [Gwałcicielem jesteś ty] przeciwko przemocy wobec kobiet – przemocy systemowej ze strony patriarchalnego państwa, policji, kapitału. Ten performans, wykonany po raz pierwszy niespełna 5 miesięcy wcześniej przez chilijski kolektyw Las Tesis¹, stał się feministycznym wiralem, rodzajem globalnego manifestu. Gdy w ciągu kilkadziesiąt godzin zamknęły się granice i w ostatniej chwili wjechałam do kraju, euforię nadchodzącej zmiany i eksplozję nadziei, że jest ona możliwa, zastąpiło przerażenie, że właśnie się zaczęło... Ciągłe w pamięci miałam zorganizowany kilka tygodni wcześniej przez Extinction Rebellion pogrzeb Ziemi², poruszającą manifestację pożegnania z dotychczasowym światem – roślinami i zwierzętami, których kolejne pokolenie już nie pozna, bo przez rozkręconą do granic możliwości pogoń za zyskiem wyginą. I tyle razy powtarzano, że wzrost temperatury przyniesie nieznane dotąd choroby.

- 1 Hinsliff, G. (2020), „*The Rapist Is You!*”. *Why a Chilean Protest Chant Is Being Sung Around the World*, The Guardian. International Edition: [theguardian.com/society/2020/feb/03/the-rapist-is-you-chilean-protest-song-chanted-around-the-world-un-violador-en-tu-camino](https://www.theguardian.com/society/2020/feb/03/the-rapist-is-you-chilean-protest-song-chanted-around-the-world-un-violador-en-tu-camino) [dostęp: 26.07.2021].
- 2 Mikulska, A. (2019), *Marsz prz_ szłości. Kondukt żałobny na cześć umierającej Ziemi*, Gazeta Wyborcza: [krakow.wyborcza.pl/krakow/7,44425,25389584,marsz-prz-szlosci-kondukt-zalobny-umierajacej-ziemi.html](https://www.gazeta.pl/krakow/7,44425,25389584,marsz-prz-szlosci-kondukt-zalobny-umierajacej-ziemi.html) [dostęp: 26.07.2021].

Czy dostrzeżenie związku między pandemią COVID-19 a zmianami klimatycznymi jest uzasadnione? Tylko częściowo. Za ocieplanie się klimatu odpowiada przede wszystkim antropogeniczna emisja głównie dwutlenku węgla i innych gazów cieplarnianych. Jej konsekwencją jest topnienie wiecznej zmarzliny i lodowców, które skrywają – jak pokazują badania³ – nowe (stare), nieznane wirusy. COVID-19 nie pojawił się jednak w wyniku wzrostu temperatury, tylko jest patogenem, którym ludzie zarazili się prawdopodobnie na chińskim „mokrym targu”, gdzie sprzedawane są stłoczone w klatkach, zabijane na miejscu dzikie zwierzęta. Człowiek i jego coraz bardziej agresywna ingerencja w środowisko naturalne i świat dzikiej przyrody po raz kolejny ponosi winę za rozprzestrzenianie się epidemii, tak jak było w przypadku eboli, HIV czy SARS⁴. Wybuch pandemii ujawnił jeszcze inną zawstydzającą prawdę. Gdy z dużą dozą prawdopodobieństwa zidentyfikowano źródło wirusa, podniosły się głosy domagające się natychmiastowej likwidacji

**To nie żywoły zabijają,
tylko nierówności.**

„mokrych targów”, gdzie zabijane zwierzęta stanowią zagrożenie epidemiczne. Sprawa jednak szybko ucichła, gdy okazało się – jak wskazali eksperci WHO ds. bezpieczeństwa żywnościowego i chorób

zwierzęcych – że miejsca te są niezbędne do wyżywienia i zapewnienia bytu milionom najuboższych⁵. COVID-19 – podobnie jak katastrofy klimatyczne – pokazał, że to nie żywoły przyrody zabijają, ale nierówności. Te ze względu na płeć są szczególnie są śmiertelne.

- 3 Zhong, Z.-P. i in. (2020), *Glacier Ice Archives Fifteen-thousand-year-old Viruses*, bioRxiv: [10.1101/2020.01.03.894675v1](https://doi.org/10.1101/2020.01.03.894675v1) [dostęp: 27.07.2021].
- 4 Shah, S. (2019), *The Spread of the New Diseases and the Climate Connection*, Yale Environment 360: e360.yale.edu/features/the_spread_of_new_diseases_the_climate_connection [dostęp: 27.07.2021].
- 5 Dalton, J. (2020), *Coronavirus. WHO Backs away from Ban on Live Animal Markets, Prompting Warnings over Emergence of New Diseases*, Independent: [independent.co.uk/news/world/coronavirus-who-world-health-live-animal-wildlife-market-disease-peter-ben-embarek-a9506836.html](https://www.independent.co.uk/news/world/coronavirus-who-world-health-live-animal-wildlife-market-disease-peter-ben-embarek-a9506836.html) [dostęp: 26.07.2021].

Nie żywioły zabijają, tylko nierówności

Utrwalone przez wieki wzory ról genderowych, dyskryminacja, ograniczanie praw skutkują mniejszym dostępem do zasobów, własności oraz władzy i sprawiają, że kobiety są bardziej narażone na konsekwencje zmian klimatu. Jeśli chcemy skutecznie przeciwdziałać katastrofie klimatycznej, musi iść to w parze z zagwarantowaniem równości płci. Wciąż skąpe dane na temat konsekwencji systemowych zaniedbań w tej sferze i tak są alarmujące. Aż 80% osób wysiedlonych w związku ze zmianą klimatu stanowią kobiety⁶. To one częściej niż mężczyźni w wyniku kataklizmów tracą środki do życia, a wskutek zmniejszania się dostępu do wody, żywności, schronienia oraz podstawowych usług zwiększa się ich obciążenie pracą.

Badania pokazują, że jest coraz gorzej. Według Światowej Organizacji Meteorologicznej w latach 2000–2010 ludzkość doświadczyła 3496 klęsk żywiołowych: huraganów, fal upałów, susz czy powodzi. To 5 razy więcej niż 4 dekady wcześniej, w latach 70., gdy analogicznych wydarzeń było 743⁷. Opublikowany niedawno Indeks Zrównoważonego Rozwoju ze Względu na Płeć nie pozostawia wątpliwości, że mamy do czynienia z kolejnym impasem w kwestii zmniejszania nierówności genderowych. Na podstawie wskaźników, takich jak: narażenie na zmianę klimatu, dostęp do ochrony zdrowia, możliwości awansu ekonomicznego, prawa własności oraz zagrożenie przemocą ze względu na płeć, obliczono wynik dla każdego ze 129 krajów, zamieszkiwanych w sumie przez 95% wszystkich kobiet i dziewcząt. Średnia

6 Haigh, C., Valley, B. (2010), *Gender and the Climate Change Agenda. The Impacts of Climate Change on Women and Public Policy*. London: Women's Environmental Network: genderclimatetracker.org/sites/default/files/Resources/Gender-and-the-climate-change-agenda-212.pdf [dostęp: 9.12.2021].

7 Perez, C.C. (2020), *Niewidzialne kobiety. Jak dane tworzą świat skrojony pod mężczyzn*. Tłum. Sak, A. Karakter: Kraków, s. 370.

wynosi 65,7% w skali świata⁸, co oznacza ocenę ledwie dostateczną. W rzeczywistości przekłada się to na to, że brak równości zmniejsza o jedną trzecią szanse kobiet na rozwój wobec tych, które mają mężczyźni. Uderza duże zróżnicowanie regionalne. Dane nie pozostawiają wątpliwości – to na społeczeństwach krajów rozwijających najmocniej odbijają się zmiany klimatu, chociaż te kraje najmniej do nich się przyczyniły. Niedobory żywności, energii i wody ograniczają plony i inne źródła utrzymania, wpływają na zdrowie i dobrobyt milionów najuboższych.

I. Głosy aktywistek⁹

Zmiany klimatu są dla nas codzienną rzeczywistością na Pacyfiku. Przez 6 miesięcy w roku moja rodzina marwi się z powodu cyklonów i powodzi błyskawicznych. Właściwe już wcale nie wiemy, na jaką siłę i intensywność mamy się przygotować. Dawniej, za każdym razem, gdy uderzył cyklon, mój tata opowiadał mi o najgorszym cyklonie, z czasów jego dzieciństwa. Teraz opowieści moich rodziców są inne – najgorsze cyklony miały miejsce w ostatnich 2 latach. Bez względu na to, jak próbujemy zabezpieczyć nasze domy, patrzymy, jak żywioł je niszczy i zmiata z powierzchni rok w rok.

Betty Barkha,

aktywistka feministyczna z Wysp Fidzi.

W ramach prowadzonych badań zajmuje się genderowym aspektem zmian klimatycznych i ich wpływem na przesiedlenia.

8 Equal Measures 2030 (2019), *Harnessing the Power of Data for Gender Equality. Introducing the 2019 EM2030 SDG Gender Index*. Woking: Equal Measures 2030: equalmeasures2030.org/2019-sdg-gender-index-report [dostęp: 9.12.2021].

9 Cadena, L., Dash, M. (2020), *Climate, Covid & Care. Feminist Journeys*. Nairobi: Oxfam, s. 5, 10, 17: oi-files-d8-prod.s3.eu-west-2.amazonaws.com/s3fs-public/2020-08/EN_%20Climate%20Covid%20and%20Care%20-%20Feminist%20Journeys.pdf [dostęp: 26.07.2021]. Jeśli nie podano inaczej, tłum. B.K.

Jezioro Czad obejmowało kiedyś 25 tys. km kw. świeżej wody. Było to w latach 60. W 1980 r. – 10 tys. km kw. Teraz to tylko 2 tys. km kw. wody. Od czasu, kiedy moja mama przyszła na świat, do moich narodzin i od tego momentu do teraz wyparowało 90% jeziora. To region transgraniczny, gdzie 40 mln ludzi zależy od zasobów tego jeziora, jak hodowcy, rybacy, rolnicy. Nie żyją z miesięcznych pensji, ich utrzymanie całkowicie zależy od opadów deszczów. Kiedyś żyli w harmonii, teraz walczą o kurczące się zasoby. Każdy chce zdobyć ich część, by rodzina mogła przeżyć.

Hindou Oumarou,
aktywistka Indigenous Mbororo Community w Czadzie.
Założycielka Association of Indigenous Women and Peoples of Chad

Wychowałam się w północnym Pakistanie, jestem córką gór. Wspólnota z Naturą jest dla mnie czymś oczywistym. Pakistan jest jednym z krajów najbardziej narażonych na konsekwencje zmian klimatycznych. W wielu górskich regionach obserwuje się topnienie pokrywy lodowców, zmniejszającą się dostępność wody pitnej. W innych susze, znikające sezonowo ciekł wodne. To nie są odosobnione zjawiska. To wszystko jest bezpośrednią konsekwencją katastrofy klimatycznej.

Mera Ghani,
feministyczna aktywistka antyrasistowska i antykapitalistyczna
od lat działająca na rzecz sprawiedliwości klimatycznej
w Ecolise i Moxie Consultancy Collective

W Sudanie Południowym, jednym z najszybciej ocieplających się miejsc na świecie, susze i powodzie zmuszają tysiące kobiet i dziewcząt do coraz dalszych wypraw po wodę i opał. Do nich zwyczajowo należy zaspokojenie zapotrzebowania rodziny na te podstawowe dobra. A że jest to coraz trudniejsze, dziewczynki często zmuszane są do porzucenia

szkoły. To – w połączeniu z wczesnym wiekiem zawierania małżeństwa – pogłębia ich podrzędny status i istniejące nierówności¹⁰. Sytuacja Sudanu jedynie potwierdza zjawiska zaobserwowane w innych miejscach naszej planety. Zapewnienie wody i żywności zajmuje więcej czasu, ponieważ kobiety muszą pokonywać dłuższe odległości, by je zdobyć. W miejscach narażonych na powodzie i obfite deszcze mnóstwo energii i czasu pochłania zabezpieczanie domów przez zniszczeniem i podtopieniami. Gdy brakuje jedzenia, kobiety najczęściej rezygnują ze swojej części na rzecz dzieci i męskich członków rodziny.

Kobiety również częściej doświadczają negatywnych skutków zdrowotnych związanych ze zmianami klimatu, takich jak niedożywienie czy malaria. Obszary zmagające się z klęskami żywiołowymi narażone są na rozprzestrzenianie się chorób zakaźnych. W epicentrum eboli, które znajdowało się w Sierra Leone, zanotowano najwyższy wskaźnik zgonów w trakcie porodu, a izby porodowe były największymi ogniskami wirusa. Wirus zdziesiątkował personel, składający się przede wszystkim z kobiet. Ze względu na to, że to również one wykonują większość pracy opiekuńczej jako pielęgniarki, sprzątaczkę, pracownice pralni czy członkinie rodzin, np. w Liberii 75% zmarłych stanowiły kobiety, w Sierra Leone – 60%¹¹. Niestety prawda ta umyka wielu analizom. Przegląd artykułów na temat eboli i zika w ponad 15 tys. czasopism naukowych pokazał, że tylko 1% z nich uwzględnił wpływ epidemii ze względu na płeć¹². Zmiany klimatyczne oddziałują również na zdrowie psychiczne kobiet, co jest najwidoczniejsze w trakcie ekstremalnych zdarzeń pogodowych i po nich. Szczególnie narażone są kobiety w ciąży, ponieważ lęk i stres mogą powodować komplikacje położnicze, takie jak nowotwory, poronienia, uszkodzenia genetyczne

10 Haigh, C., Vallely, B. (2010), *Gender and the Climate Change...*

11 Perez, C.C. (2020), *Niewidzialne kobiety...*, s. 369.

12 Tamże, s. 369.

płodów, które wpływają na przyszłe pokolenia¹³. Po tajfunie na Filipinach w 2013 r. 4 mln ludzi zostało bez dachu nad głową. Szacuje się, że na 1 tys. kobiet rodzących każdego dnia 150 mogło doświadczyć poważnych powikłań¹⁴.

Dane zebrane przez zespół badawczy z London School of Economics ze 141 krajów ujawniły, że w kataklizmach takich jak susze i powodzie to kobiety częściej tracą życie:

- Kobiety i dzieci 14 razy częściej niż mężczyźni giną podczas klęsk żywiołowych.
- Cyklon w Bangladeszu z 1991 r. zabił 140 tys. ludzi. Śmiertelność wśród kobiet powyżej czterdziestego roku życia wyniosła 31%.
- Ponad 70% zabitych w wyniku tsunami z 2004 r. to kobiety.
- Skutki huraganu Katrina, który w 2005 r. nawiedził Nowy Orlean, dotknęły głównie afro-amerykańskich kobiet, stanowiących najbiedniejszą, wykluczoną społeczność.
- Blisko 87% niezamężnych i 100% zamężnych kobiet straciło główne źródło dochodu, gdy cyklon Nargis uderzył w deltę Irrawadi w Birmie w 2008 r.
- W 2007 r. wskutek intensywnych deszczy i powodzi w 18 krajach afrykańskich bez dachu nad głową zostało 1,5 mln ludzi, z których kobiety i dzieci stanowiły ponad 75%¹⁵.

Im poważniejsza katastrofa i niższy status społeczno-ekonomiczny kobiety, tym mniejsza jej szansa na przeżycie. Wśród ocalałych po tsunami

13 Perkins, P.E. (2019), *Climate Justice, Gender and Intersectionality*, w: Jafry, T. (red.), *Routledge Handbook on Climate Justice*. New York: Routledge, s. 350.

14 Perez, C.C. (2020), *Niewidzialne kobiety...*, s. 367.

15 [Brak inf. o autorze] (2012), *Zmiany klimatu – największe wyzwania dla kobiet z krajów rozwijających się*. Warszawa: Koalicja Karat, s. 2: karat.org/wp-content/uploads/2012/02/PL_Gender_climate_change.pdf [dostęp: 26.07.2021].

w 2004 r. w Indiach, Indonezji było niemal trzykrotnie więcej mężczyzn niż kobiet. Przyczyn takiej sytuacji należy też upatrywać w normach kulturowych. Na przykład na Sri Lance w trakcie tsunami zginęło 4 razy więcej kobiet niż mężczyzn, bo dziewczynki nie uczyły się pływać ani chodzić po drzewach. Często też szybką ewakuację uniemożliwiał społeczny wymóg obecności męskiego opiekuna, gdy kobieta bądź dziewczynka wychodzi z domu. Nie opuszczały one domów w obliczu nadchodzącego kataklizmu, ponieważ było to kulturowo niestosowne. Te, które odważyły się uciec, nie potrafiły pływać. Mało tego, cytowane już badania porównawcze ze 141 krajów ujawniły, że chłopcy w trakcie akcji ratunkowych traktowani byli w sposób uprzywilejowany¹⁶.

Najnowsze badania Międzynarodowej Unii Ochrony Przyrody nie pozostawiają złudzeń – kryzys klimatyczny i globalne ocieplenie doprowadzą do konfliktów i eskalacji przemocy, szczególnie tej ze względu na płeć¹⁷. Analiza tysięcy naukowych źródeł, ankiet wypełnianych przez osoby związane z organizacjami pomocowymi na całym świecie ujawnia ściśły spłot przemocy ekonomicznej, seksualnej, dyskryminacji grup najsłabszych, szczególnie narażonych na wykorzystanie, gdy dostęp do podstawowych zasobów, takich jak żywność, woda i dach nad głową, jest coraz trudniejszy. Do szerokiego obiegu weszło już wyrażenie *sex-for-fish* opisujące sytuację zmuszania kobiety do seksu w obliczu braku dostępu do podstawowego źródła lokalnego pożywienia (jak ma to miejsce w niektórych afrykańskich wsiach utrzymujących się z rybołówstwa)¹⁸. Kryzys klimatyczny i walka o coraz bardziej ograniczone zasoby będzie prowadzić nie tylko do częstszego występowania przemocy ze względu na płeć, napaści na tle seksualnym, przemocy domowej, pedofilii, ale zaczną też one przybierać coraz brutalniejsze formy, zintensyfikowaniu ulegną też takie zjawiska, jak przymusowe

16 Perez, C.C. (2020), *Niewidzialne kobiety...*, s. 370.

17 Castañeda Carney, I. i in. (2020), *Gender-based Violence and Environment Linkages*. Gland: International Union for Conservation of Nature.

18 Tamże.

prostyucja czy małżeństwa oraz handel ludźmi, którego ofiarami są przede wszystkim kobiety. Ryzyko sprzedaży czy zmuszenia do niewolniczej pracy wzrasta na obszarach dotkniętych klęskami żywiołowymi, a handel ludźmi zwiększa się tam średnio o 20–30%¹⁹. Liczba młodych dziewcząt przymusowo wydawanych za mąż szacowana jest w milionach, zwłaszcza na terenach, gdzie nierówności między płciami są największe, a prawa kobiet ignorowane. Nawet tam, gdzie powinny znaleźć bezpieczną przystań – w obozach dla uchodźców i ośrodkach schronienia. Raporty opisują przypadki napaści na tle seksualnym w koedukacyjnych schronach Bangladeszu, w centrach kryzysowych w trakcie huraganu Katrina w USA, greckiej Indomeni i podobnych miejscach w Niemczech czy Szwecji²⁰. Tak proste rozwiązanie jak umieszczenie toalet dla kobiet w oświetlonych i przystępnych miejscach w obozach i centrach, gdzie szukają pomocy, ochroniłoby wiele kobiet przed kolejną traumą. Jezydki, które doświadczyły seksualnego piekła ze strony ISIS²¹, w obozach dla uchodźców tworzyły specjalne kręgi, by uniknąć napastowania – chodziły razem do łazienek i toalet (podobnie jak młode dziewczyny w indyjskich obozach dla przesiedlonych). Nierzadko niebezpieczeństwo groziło im ze strony strażników mających ich chronić. Gwałty, porwania i pobicia są częstymi praktykami autorytarnych reżimów czy światowych koncernów walczących z ekologicznymi aktywistkami, by złamać ich opór i zmusić je do zaprzestania dalszych działań na rzecz ochrony lokalnej przyrody²². Degradacja środowiska naturalnego pod-

Szkody wyrządzone przyrodzie i przeciwdziałanie przemocy ze względu na płęć we wszystkich jej formach mają wspólne źródła, więc wymagają wspólnego rozwiązania.

19 Tamże.

20 Perez, C.C. (2020), *Niewidzialne kobiety...*, s. 373–375.

21 Wśród przyczyn wojny domowej w Syrii i powstania ISIS często pomija się czynnik klimatyczny – wieloletnią suszę w latach 2006–2010.

22 Castañeda Carney, I. i in. (2020), *Gender-based Violence...*

syca przemoc wobec kobiet. Nie da się dalej ignorować tej zależności. Szkody wyrządzone przyrodzie i przeciwdziałanie przemocy ze względu na płeć we wszystkich jej formach mają wspólne źródła, więc wymagają wspólnego rozwiązania.

Antropocen czy androcen?

By w sposób odpowiedzialny podejść do klimatycznych wyzwań i ich genderowych konsekwencji, potrzebujemy wiedzy, która pomoże stworzyć nowe strategie działania. Wobec tego zdefiniowano najważniejsze warunki wyjściowe:

- aby usprawnić planowanie, należy stworzyć bazy danych z podziałem według płci, zawierające informacje o społecznościach marginalizowanych i narażonych na ryzyko;
- należy zwiększyć możliwość rozliczania państw z prowadzonej polityki, zobowiązując rządy, by zapewniały dostęp do danych;
- należy poprawić koordynację między ministerstwami i innymi właściwymi organami państwa;
- należy realizować innowacyjne, celowe inicjatywy, takie jak nowy wspólny program Centrum Zasobów i Badań na rzecz Kobiet w Rejonie Azji i Pacyfiku (ARROW) oraz Duńskiego Stowarzyszenia na rzecz Planowania Rodziny, który leży na styku problematyki narażenia na ryzyko związane z klimatem oraz zdrowia i praw seksualnych i reprodukcyjnych;
- należy zwiększyć reprezentację kobiet w decydujących o kwestiach klimatu organach na szczeblu krajowym i ogólnosiwiatowym;
- należy opracować rozwiązania odzwierciedlające perspektywę kobiet dotkniętych zmianami klimatu;
- należy podjąć i zrealizować ambitniejsze działania związane ze zmianami klimatu i równouprawnieniem płci, rozpoczynając

od odbywającego się w tym miesiącu szczytu klimatycznego ONZ²³.

Nietrudno jest wykazać, że ludzkość ponosi odpowiedzialność za zmiany klimatyczne i wynikające z nich społeczne i ekologiczne problemy w różnym stopniu (więcej na temat zróżnicowania odpowiedzialności za antropogeniczne zmiany klimatu w rozdziałach 2 i 5). Ludność najbiedniejszych państw świata, która szczególnie dotkliwie doświadcza konsekwencji kryzysu klimatycznego, wytwarza mniej więcej jedną setną emisji, które produkują mieszkańcy krajów najbogatszych²⁴. Różnimy się także na bardziej fundamentalnym poziomie odpowiedzialnością i dostępem do władzy i związanymi z nią możliwościami zatrzymania zmian klimatycznych. Dzięki opisaniu mechanizmów wykluczenia opartych na różnicy płci, feminizm uwrażliwił wyobraźnię teoretyczną i polityczną na inne rodzaje dyskryminacji – ze względu na seksualność, wiek, niepełnosprawność, stan posiadania, etniczność, religię itd. Tylko analiza intersekcjonalna²⁵ pozwoli zrozumieć wielowymiarowe oddziaływanie zmian klimatycznych na życie jednostek i całych społeczności. Na przykład badania prowadzone po przejściu huraganu Katrina w Nowym Orleanie wykazały, że szansa na przeżycie zależała od przecięcia różnych czynników, które sytuują nas w hierarchiach społecznych²⁶.

23 Holder, A., Thanenthiran, S. (2019), *Kryzys klimatyczny to kryzys praw kobiet*, tłum. Byłów, K., Krytyka Polityczna: krytykapolityczna.pl/swiat/kryzys-klimatyczny-kryzys-praw-kobiet [dostęp: 26.07.2021].

24 Perkins, P.E., *Climate Justice, Gender...*, s. 350.

25 Intersekcjonalność – krzyżowanie się różnych kategorii – np. rasy, płci, klasy, niepełnosprawności – które wzmacnia dyskryminację. Analiza intersekcjonalna stanowi istotny wkład feminizmu w rozwój nauk społecznych. Pojęcie to po raz pierwszy pojawiło się w publikacji Kimberly Crenshaw na temat pracy czarnych kobiet. Opisywała ona, jak dyskryminacja ze względu na rasę, płeć i klasę nakłada się i prowadzi do intensyfikacji ucisku.

26 Perkins, P.E., *Climate Justice, Gender...*, s. 351.

Spojrzenie przez soczewkę genderową pozwala zrozumieć, jak poważne konsekwencje niesie splot kapitalizmu i patriarchy. Kobiety

Poważne konsekwencje niesie splot kapitalizmu i patriarchy. Kobiety z powodu ograniczonego dostępu do własności i bogactwa w mniejszym stopniu są odpowiedzialne za zużycie paliw kopalnych, rzadziej też czerpią zyski z systemu gospodarczego opartego na ich wydobyciu i spalaniu.

z powodu ograniczonego dostępu do własności i bogactwa w mniejszym stopniu są odpowiedzialne za zużycie paliw kopalnych, rzadziej też czerpią zyski z systemu gospodarczego opartego na ich wydobyciu i spalaniu. Stanowią mniej niż 22% osób pracujących w tym najbardziej odpowiedzialnym za katastrofę klimatyczną sektorze przemysłu; stanowią jedynie 1% prezesek wśród kadry zarządzającej koncernów odpowiedzialnych za wydobywanie i spalanie tych paliw²⁷. Jak wskazują 2 niezależne badania naukowe, męskie zachowania prowadzą do większej emisji gazów wpływających na zmianę klimatu. W obu analizach porównano zachowania, dietę i codzienne czynności mężczyzn i kobiet w uprzemysłowionych krajach rozwiniętych i stwierdzono, że kobiety emitują średnio o 7 kg

mniej CO₂ dziennie niż mężczyźni. Frédéric Chomé, francuski konsultant ds. zrównoważonego rozwoju, autor jednej z analiz, uważa, że udało się uzupełnić naszą wiedzę o skażeniu środowiska wynikającym z różnych zachowań mężczyzn i kobiet²⁸. Inne badanie, przeprowadzone przez Annikę Carlsson-Kanyamę i Riitę Rätę²⁹, przyniosło podobne wnioski. Porównując zużycie energii przez mężczyzn i kobiety w Niemczech, Grecji, Norwegii i Szwecji, naukowcy doszli do wniosku, że mężczyźni jedzą więcej mięsa, częściej używają samochodów i jeź-

27 Tamże, s. 350.

28 England, R. (2011), *The Gender Divide Reaches Climate Change*, The Earth Times: earthtimes.org/climate/gender-divide-reaches-climate-change/292 [dostęp: 26.07.2021].

29 Carlsson-Kanyama, A., Räte, R. (2009), *Comparing Energy Use by Gender, Age and Income in Some European Countries*. Stockholm: Swedish Energy Agency: compromise.com/upload/estudios/000/101/foir2800.pdf [dostęp: 26.07.2021].

dążą na dłuższych dystansach niż kobiety – wszystko to skutkuje wyższą emisją CO₂. Zasadniczo mężczyźni zanieczyszczają naszą planetę bardziej niż kobiety. Tymczasem w szczytach klimatycznych i konferencjach związanych z ochroną środowiska uczestniczą głównie mężczyźni, bo to oni dominują w dyplomacji i polityce. Kiedy dyskutuje się konkretne programy, kwestia kobieca znika. United Nations Framework Convention on Climate Change, czyli agenda ONZ ds. walki z kryzysem klimatycznym, składa się głównie z mężczyzn. Udział kobiet w gremiach decyzyjnych UNFCCC w 2019 r. stanowił 33%. Nawet Grupa Robocza ds. Antropocenu zdominowana jest przez mężczyzn. Jednak kwestia współudziału kobiet w gremiach, które podejmują decyzje w kwestiach zmian klimatu, nie może się sprowadzać jedynie do arytmetycznego zwiększenia liczby kobiet w strukturach władzy.

W kontekście wyzwań klimatycznych wszyscy są zgodni, że konieczna jest zmiana wartości, na których budujemy nasze społeczeństwa. Przy czym nie chodzi tutaj o prostą esencjonalizację cech związanych z męskością czy kobiecością, a raczej o transformację sposobu politycznego działania poprzez przełamanie dominacji logiki opartej na zysku, rywalizacji, pośpiechu, jednogłośności czy hierarchii. Alternatywą byłyby polityka, której celem jest pogłębienie demokracji i wzmocnienie obywatelskości opartej na opiece, współpracy, dialogu, horyzontalności. Taka polityka podkreśla wagę kwestii codziennych i związanych z relacjami międzyludzkimi, kwestionując jednocześnie sztuczny podział na sferę prywatną i publiczną.

Męskie zachowania prowadzą do większej emisji gazów wpływających na zmianę klimatu. Zasadniczo mężczyźni zanieczyszczają naszą planetę bardziej niż kobiety.

W kontekście wyzwań klimatycznych wszyscy są zgodni, że konieczna jest zmiana wartości, na których budujemy nasze społeczeństwa.

II. Głosy aktywistek³⁰

W naszym ruchu mówimy: nie ma sprawiedliwości klimatycznej bez sprawiedliwości genderowej i *vice versa*.

Organizacje praw kobiet od lat pracują nad wzmocnieniem kobiecego przywództwa w społecznościach lokalnych. Napotykać wiele barier, role kulturowe utrudniają poruszanie się. W Fidżi panuje kultura milczenia. Patriarchat tłumi głosy zarówno kobiet, jak i młodych ludzi, a przywództwo jest zasadniczo męskie. Ale wiele zmieniło się w ostatnich dekadach i teraz kobiety i młodzież przodują w organizowaniu społeczności na rzecz zmiany.

Betty Barkha

Jeśli chcemy odejść od systemu opartego na przemocy, musimy sobie wyobrazić system, w którego centrum znajduje się opieka. Moją rolą w ruchu jest zwracanie uwagi na opiekę i budowanie kultury opieki. Niektórzy nazywają to ekonomią opieki, etyką opieki, ekonomią regeneracyjną, feministyczną ekonomią postwzrostu, zdekolonizowaną ekonomią itd. Powiedziałbym, że to znacznie więcej. Tak widzę świat, który pozwoli nam na wspólny rozkwit.

Mera Ghani

Kobiety przeważają na protestach klimatycznych, młodzieżowych strajkach klimatycznych. Zmagania o przetrwanie naszej planety mają twarz kobiety. Czasem młodej dziewczyny jak Greta Thunberg, szwedzka aktywistka i inicjatorka Młodzieżowego Strajku Klimatycznego, innym razem już dojrzałej kobiety, jak Vandana Shiva, która dołączyła do kobiet Chipko przytulających się do drzew w akcie obronienia ich przed

wycinką. System, w którym żyjemy, Shiva nazywa kapitalistycznym patriachatem. Przez wieki traktował on kobiety i naturę podobnie – jak materiał do eksploatacji. Natura została uznana za martwą, a kobiety – za głupie i emocjonalne. To pozwoliło je uprzedmiotawiać i podporządkowywać mężczyznom. Sprawiedliwość społeczna musi iść w parze z ochroną środowiska, bo działają przeciwko nim te same struktury wykluczenia.

Kapitalistyczny patriachąt, czyli system w którym żyjemy, przez wieki traktował kobiety i naturę podobnie – jak materiał do eksploatacji.

W stronę feministycznych alternatyw

Kobiety częściej niż mężczyźni są ofiarami rozmaitych kataklizmów: więcej z nich umiera w ich trakcie, ponoszą większe koszty życiowe utraty domu, emigracji, wojen. Rzadziej bowiem mają zasoby finansowe, ziemię czy wykształcenie, by po stracie szybko odbudować życie swoje i swoich rodzin. Jednak jak pokazują badania, kłęski żywiołowe czasem stwarzają również szansę na podważenie własnego podporządkowanego statusu i odegranie aktywnej roli w wypracowywaniu skutecznych rozwiązań odpowiadających na wyzwania płynące ze zmian klimatu³¹.

Natura została uznana za martwą, a kobiety – za głupie i emocjonalne. To pozwoliło je uprzedmiotawiać i podporządkowywać mężczyznom. Sprawiedliwość społeczna musi iść w parze z ochroną środowiska, bo działają przeciwko nim te same struktury wykluczenia.

31 Gueye, Y.G. (2012), *Gender, zmiany klimatu i bezpieczeństwo ludzi*, w: Visvanathan, N. i in. (red.) *Kobiety, gender i globalny rozwój. Wybór tekstów*. Tłum. Czarnacka, A., i in. Warszawa: PAH, s. 364: pah.org.pl/app/uploads/2018/04/2017_Kobiety_geneder_i_lokalny_rozwoj-2.pdf [dostęp: 26.07.2021].

III. Głos z terenu³²

W regionie La Masica w Hondurasie nie było żadnych ofiar śmiertelnych po przejściu huraganu Mitch. Jednym z powodów była pomoc, której udzieliła agencja ds. klęsk. Zapewniła odpowiednie szkolenia zarówno mężczyznom, jak i kobietom, które pomogły w sprawnej ewakuacji, gdy huragan uderzył. Po katastrofie podejmowano prace z kobietami i dziewczętami w pogotowiach i obozach opiekuńczych w celu ich ochrony przed podwyższonym poziomem przemocy ze strony mężczyzn. Takie działania mogły obejmować oświetlenie drogi do toalet lub znalezienie odpowiednich ludzi do ochrony kobiet i dzieci lub towarzyszenia im.

Miejszem krzyżowania się wielu kobiecych inicjatyw na rzecz równości płci oraz sprawiedliwości klimatycznej i ekonomicznej są kraje afrykańskie. Jedną z najbardziej rozpoznawalnych aktywistek była laureatka Pokojowej Nagrody Nobla, kenijska ekofeministka Wangari Muta Maathai. Była pierwszą kobietą z tytułem profesorskim w Afryce Wschodniej. W odpowiedzi na proces pustynnienia ziemi zapoczątkowała *Green Belt Movement* – akcję sadzenia 30 mln drzew³³. Pozwoliło to stworzyć tysiące nowych miejsc pracy dla kenijskich kobiet, które pomogły im wyjść z biedy i głodu. Ruch rozprzestrzenił się na kraje sąsiednie. Działania na rzecz przyrody Maathai łączyła z zaangażowaniem na rzecz demokracji. Sprzeciwiając się prywatyzacji lasów, uderzała zarówno w patriarchalne, jak i neokolonialne struktury władzy osłabiające dążący do niezależności kontynent.

32 [Brak inf. o aut.] (2012), *Zmiany klimatu – największe wyzwania dla kobiet...*, s. 10.

33 Strona inicjatywy: *The Green Belt Movement*: greenbeltmovement.org [dostęp: 26.07.2012r].

Ruth Nyambura, założycielka African Eco Feminist Collective, jest kenijską ekofeministką i badaczką zaangażowaną we wspieranie lokalnych ruchów drobnych rolników (w większości kobiet), które oferują konkretne antykapitalistyczne alternatywy dla ekologicznego, gospodarczego i demokratycznego kryzysu, jakiego doświadcza kontynent. W jej opinii dorobek afrykańskiego feminizmu i politycznej ekologii może stać się punktem wyjścia dla wypracowania modeli, które rzucają wyzwanie neoliberalnym schematom transformacji agrarnej prowadzonej wedle reguł narzucanych przez wielkie koncerny. Inicjatywy kobiece sprzeciwiają się niszczeniu środowiska przez przemysł wydobywczy (African Women Unite Against Destructive Resource Extraction³⁴), walczą z firmami odpowiedzialnymi za zanieczyszczenie wód³⁵ (np. kierowane głównie przez kobiety Concerned Farmers Association), w odpowiedzi na komercjalizację nasion przez koncerny międzynarodowe zabiegają o zachowanie lokalnej bioróżnorodności (bank nasion Kizibi³⁶). Jest to kluczowe wyzwanie w obliczu gwałtownego zanikania bioróżnorodności – według danych Organizacji Narodów Zjednoczonych ds. Wyżywienia i Rolnictwa w xx w. utraciliśmy aż 75% różnorodności biologicznej upraw³⁷. Inicjatywy lokalne, takie jak Association des jeunes agriculteurs de Casamance czy Mariam Sonko z Senegalu³⁸, z czasem łączą coraz więcej podobnych działań. Choć nie

34 Strona organizacji: womin.africa [dostęp: 26.07.2021].

35 „We Are The Victims of Pollution And Victims of Energy Poverty”: Coal Affected Women In Phola-Ogies Speak Out! (2020), WoMin: womin.africa/community-activists-resources/women-activists-confront-energy-inequality [dostęp: 26.07.2021].

36 del Castello, A. (2016), *Women of the Kizibi Community Seedbank*, Bioversityinternational.org: bioversityinternational.org/news/detail/women-of-the-kizibi-community-seedbank [dostęp: 26.07.2021].

37 Por. *The Alliance of Bioversity International and CIAT*: bioversityinternational.org/about-us/who-we-are [dostęp: 26.07.2021].

38 *Interview with Mariama Sonko. Raising the Voice of Women Farmers in West Africa!* (2018), Organic Without Boundaries – Web Archive: web.archive.org/web/20220129220600/https://www.organicwithoutboundaries.bio/2018/08/10/raising-women-farmers-africa [dostęp: 12.03.2022].

są w stanie konkurować z globalnymi korporacjami, to jednak dzień po dniu pokazują, że inny świat jest możliwy.

IV. Głos aktywistki³⁹

Jeśli miałabym powiedzieć mojej mamie jedną rzecz, to powiedziałabym: „Mamusiu, zachowaj swoje nasiona”. Ona potrzebuje czegoś praktycznego. Nie mogę pójść i powiedzieć: „Mamo, chodź i przeczytaj ten artykuł, tłumaczy te kwestie polityczne”... Nie. Powiedziałabym: „Mamusiu, zachowaj swoje nasiona. Są tu korporacje, które chcą nas pozbawić naszych nasion. Musimy z nimi walczyć”. Potem wyobrażałabym sobie, że taka rozmowa otworzy szerokie drzwi do dalszych dyskusji. Nie masz pojęcia, skąd wziąć siłę do walki z systemem, proste, przez zachowanie nasion roślin, które siała twoja babcia, a te rośliny prawie wyginęły. Już sam w sobie jest to bardzo radykalny akt oporu.

Maggo Mapondera z Zimbabwe,
zangażowana w African Women Unite
Against Destructive Resource Extraction

Rozpoczęłam od pandemii i na niej chciałam skończyć. Najnowsze analizy pokazują, że kraje, w których najwyższa władza sprawowana jest przez kobiety, lepiej sobie radzą ze skutkami pandemii⁴⁰. To stało się inspiracją do przyjrzenia się bliżej specyfice polityk prowadzonych przez wiele światowych przywódczyń. W ostatnich latach rządy przez nie kierowane eksponowały potrzebę dbałości o równość, zrównoważony rozwój i innowacje, a dzięki temu wzmacniały odporność społeczeństwa.

39 Cadena, L., Dash, M. (2020), *Climate, Covid...*, s. 14.

40 Fioramonti, L. i in. (2020), *Kobiety u władzy: to kwestia życia i śmierci*, tłum. Doma-gała, M., Krytyka Polityczna: krytykapolityczna.pl/swiat/kobiety-na-czele-panstw-a-walka-z-epidemia-koronawirusa [dostęp: 26.07.2021].

czeństw na zewnętrzne wstrząsy. Na przykład inwestycje w zdrowie publiczne⁴¹ i zmniejszanie zanieczyszczenia powietrza (które wydaje się powiązane z liczbą zgonów z powodu COVID-19) przekładają się na ogólną odporność. Ryzykując pewne uproszczenie, możemy za- uważać, że da się wskazać 2 modele odpowiedzi na ostatni kryzys „maltuzjański”: z jednej strony inspirowaną głównie darwinizmem społecznym – która znajduje swój przykład w osi Johnson–Trump–Bolsonaro; z drugiej strony pojawia się alternatywa, której dobrą ilustracją będzie rząd Jacindy Ardern z Nowej Zelandii (ale nie tylko!⁴²). Potraktowała ona dobrostan społeczeństwa w długiej perspektywie jako cel ważniejszy niż krótkoterminowe względy ekonomiczne i skupiła się na otwartej polityce informacyjnej ze swoim społeczeństwem i na środkach zapobiegawczych⁴³. Inwestowanie w zdrowie, edukację, mieszkalnictwo publiczne, działania na rzecz klimatu przyniosły premierce bezapelacyjną reelekcję. Jacinda Ardern ogłosiła na początku grudnia 2020 r. klimatyczny stan wyjątkowy i zapowiedziała, że do 2025 r. sektor publiczny osiągnie neutralność węglową. Nowa Zelandia stała się trzydziestym trzecim krajem, w którym podjęto taką decyzję⁴⁴.

Nie można ponad wszelką wątpliwość udowodnić, że o specyfice polityk prowadzonych przez kobiety decyduje płeć społeczno-kulturowa. Mogą być to także uwarunkowania strukturalne – kobiety częściej wygrywają w wyborach w społeczeństwach ceniących równość. To pociąga zwykle⁴⁵ za sobą inny styl przywództwa i relacji społecznych

41 Łapniewska, Z. (2020), *Opieka to najlepsza (po)pandemiczna instytucja*, Krytyka Polityczna: krytykapolityczna.pl/gospodarka/opieka-to-najlepsza-popandemiczna-inwestycja [dostęp: 26.07.2021].

42 Państwa, w których liderkami są kobiety, to m.in.: Dania, Finlandia, Islandia, Norwegia, Nowa Zelandia (premiera), Niemcy (kanclerka), Estonia, Grecja, Słowacja, Tajwan (prezydentka).

43 Znaczącym przykładem niech będą telewizyjne spotkania z dziećmi poświęcone pandemii.

44 *The Climate Action Tracker*: climateactiontracker.org/about [dostęp: 26.07.2021].

45 By przestrzec przed zbyt esencjonalizującym podejściem, warto przypomnieć niebagatelny wkład Margaret Thatcher w zwrot neoliberalny.

podkreślających znaczenie solidarności i współdziałania. Niewątpliwie ostatnie miesiące uaktualniły pytanie, w jakim świecie chcemy żyć. Pandemia zaostrzyła kryzys pracy opiekuńczej i ochrony zdrowia, obnażając ich najwrażliwsze punkty wynikające z systemu opartego na bezwzględnej akumulacji zysku. Oddech, jaki – bynajmniej nie z własnej potrzeby i chęci – na chwilę zapewniliśmy przyrodzie, pokazał jej moc odradzania się i rozbudził nadzieje. Od naszej determinacji zależy, czy przekujemy tę lekcję w rzeczywistą zmianę.

V. Głos na koniec⁴⁶

Historycznie rzecz biorąc, pandemie zmuszały ludzi do zerwania z przeszłością i wyobrażenia sobie świata na nowo. I tym razem nie jest inaczej. To portal, brama z jednego świata do drugiego. Możemy przez to przejść, ciągnąc za sobą truchła naszych uprzedzeń i nienawiści, naszej chciwości, naszych banków danych i martwych idei, naszych martwych rzek i zadymionego nieba. Albo możemy przejść lekko, z małym bagażem, gotowi wyobrazić sobie inny świat. I gotowi do walki o niego.

Arundhati Roy
w rozmowie z Imani Peri w Haymarket
w kwietniu 2020 roku

46 Arundhati Roy w rozmowie z Imani Perry w Haymarket w kwietniu 2020 r.: Haymarket Books (2020), *The Pandemic Is a Portal*, YouTube: [youtube.com/watch?v=QmQLTnK4QTA](https://www.youtube.com/watch?v=QmQLTnK4QTA) [dostęp: 26.07.2021].

Zaproszenie do dyskusji

Jakie grupy w twojej społeczności najdotkliwiej odczuwają skutki zmian klimatu? Kto tworzy ruchy klimatyczne w twojej społeczności? Czy zauważasz wkład dziewczyn i kobiet w tworzenie alternatyw dla dotychczasowego rozwoju?

Polecane źródła

- Perez, C.C. (2020), *Niewidzialne kobiety. Jak dane tworzą świat skrojony pod mężczyzn*. Tłum. Sak, A. Karakter: Kraków.
- Visvanathan, N., Duggan, L., Nisonoff, L., Wiegiersma, N. (red.), (2012), *Kobiety, gender i globalny rozwój. Wybór tekstów*. Tłum. Czarnacka, A. i in. Warszawa: PAH: pah.org.pl/app/uploads/2018/04/2017_Kobiety_geneder_i_lokalny_rozwoj-2.pdf.
- Welzer, H. (2010), *Wojny klimatyczne. Za co będziemy zabijać w XXI wieku?*. Tłum. Sutowski, M. Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej.

Wyjaśnione w słowniku

androcen, darwinizm społeczny, dyskryminacja, ekofeminizm, feminizm, intersekcjonalna perspektywa/intersekcjonalnie, Manifa, neokolonializm, neutralność węglowa, normy kulturowe, patriarchyat, płęć społeczno-kulturowa, siostrzeństwo

BIBLIOGRAFIA

- Cadena, L., Dash, M. (2020), *Climate, Covid & Care. Feminist Journeys*. Nairobi: Oxfam: oi-files-d8-prod.s3.eu-west-2.amazonaws.com/s3fs-public/2020-08/EN_%20Climate%20Covid%20and%20Care%20-%20Feminist%20Journeys.pdf.
- Carlsson-Kanyama, A., Rätty, R. (2009), *Comparing Energy Use by Gender, Age and Income in Some European Countries*. Stockholm: Swedish Energy Agency: compromisorse.com/upload/estudios/000/101/foir2800.pdf.
- Castañeda Carney, I., Sabater, L., Owren, C. i in. (2020), *Gender-based Violence and Environment Linkages*. Gland: International Union for Conservation of Nature: doi.org/10.2305/IUCN.CH.2020.03.en.
- Gueye, Y.G. (2012), *Gender, zmiany klimatu i bezpieczeństwo ludzi*, w: Visvanathan, N., Duggan, L., Nisonoff, L., Wiegersma, N. (red.), *Kobiety, gender i globalny rozwój. Wybór tekstów*. Tłum. Czarnacka, A. i in. Warszawa: PAH: pah.org.pl/app/uploads/2018/04/2017_Kobiety_geneder_i_lokalny_rozwoj-2.pdf.
- Perez, C.C. (2020), *Niewidzialne kobiety. Jak dane tworzą świat skrojony pod mężczyzn*. Tłum. Sak, A. Karakter: Kraków.
- Perkins, P.E., *Climate Justice, Gender and Intersectionality* (2019), w: Jafry, T. (red.), *Routledge Handbook on Climate Justice*. New York: Routledge: doi.org/10.4324/9781315537689-26.
- Zhong, Z.-P., Solonenko, N.E., Li, Y.-F. i in. (2020), *Glacier Ice Archives Fifteen-thousand-year-old Viruses*, bioRxiv: biorexiv.org/content/10.1101/2020.01.03.894675v1.

Raporty

- [Brak inf. o aut.], *Zmiany klimatu – największe wyzwania dla kobiet z krajów rozwijających się* (2012). Warszawa: Koalicja Karat: karat.org/wp-content/uploads/2012/02/PL_Gender_climate_change.pdf.
- Equal Measures 2030 (2019), *Harnessing the Power of Data for Gender Equality. Introducing the 2019 EM2030 SDG Gender Index*. Woking: Equal Measures 2030: equalmeasures2030.org/2019-sdg-gender-index-report.
- Haigh, C., Vallely, B. (2010), *Gender and the Climate Change Agenda. The Impacts of Climate Change on Women and Public Policy*. London: Women's Environmental Network: genderclimatetracker.org/sites/default/files/Resources/Gender-and-the-climate-change-agenda-212.pdf.

Źródła internetowe

- Interview with Mariama Sonko. Raising the Voice of Women Farmers in West Africa!* (2018), Organic Without Boundaries – Web Archive: web.archive.org/web/20220129220600/https://www.organicwithoutboundaries.bio/2018/08/10/raising-women-farmers-africa.

- „We Are The Victims of Pollution And Victims of Energy Poverty”. *Coal Affected Women In Phola-Ogies Speak Out!* (2020), WoMin: womin.africa/community-activists-resources/women-activists-confront-energy-inequality.
- Dalton, J., (2020), *Coronavirus. WHO Backs away from Ban on Live Animal Markets, Prompting Warnings over Emergence of New Diseases*, Independent: independent.co.uk/news/world/coronavirus-who-world-health-live-animal-wildlife-market-disease-peter-ben-embarek-a9506836.html.
- del Castello, A. (2016), *Women of the Kizibi Community Seedbank*, Bioversityinternational.org: bioversityinternational.org/news/detail/women-of-the-kizibi-community-seedbank.
- England, R. (2011), *The Gender Divide Reaches Climate Change*, The Earth Times: earthtimes.org/climate/gender-divide-reaches-climate-change/292.
- Fioramonti, L., Coscieme, L., Trebeck, K. (2020), *Kobiety u władzy: to kwestia życia i śmierci*, tłum. Domagała, M., Krytyka Polityczna: krytykapolityczna.pl/swiat/kobiety-na-czele-panstw-a-walka-z-epidemia-koronawirusa.
- Haymarket Books (2020), *The Pandemic Is a Portal*, Youtube: youtube.com/watch?v=QmQLTnK4QTA.
- Hinsliff, G. (2020), „The Rapist Is You!”. *Why a Chilean protest Chant Is Being Sung around the World*, The Guardian. International Edition: theguardian.com/society/2020/feb/03/the-rapist-is-you-chilean-protest-song-chanted-around-the-world-un-iolador-en-tu-camino.
- Holder, A., Thanenthiran, S. (2019), *Kryzys klimatyczny to kryzys praw kobiet*, tłum. Byłów, K., Krytyka Polityczna: krytykapolityczna.pl/swiat/kryzys-klimatyczny-kryzys-praw-kobiet.
- Łapniewska, Z. (2020), *Opieka to najlepsza (po)pandemiczna instytucja*, Krytyka Polityczna: krytykapolityczna.pl/gospodarka/opieka-to-najlepsza-popandemiczna-inwestycja.
- Mikulska, A. (2019), *Marsz prz_ szłości. Kondukt żałobny na cześć umierającej Ziemi*, Gazeta Wyborcza: krakow.wyborcza.pl/krakow/7,44425,25389584,marsz-prz-szlosci-kondukt-zalobny-umierajacej-ziemi.html.
- Shah, S. (2019), *The Spread of the New Diseases and the Climate Connection*, Yale Environment 360: e360.yale.edu/features/the_spread_of_new_diseases_the_climate_connection.
- The Alliance of Bioversity International and CIAT*: bioversityinternational.org/about-us/who-we-are.
- The Climate Action Tracker*: climateactiontracker.org/about.
- The Grenn Belt Movement*: greenbeltmovement.org.
- WoMin: womin.africa.